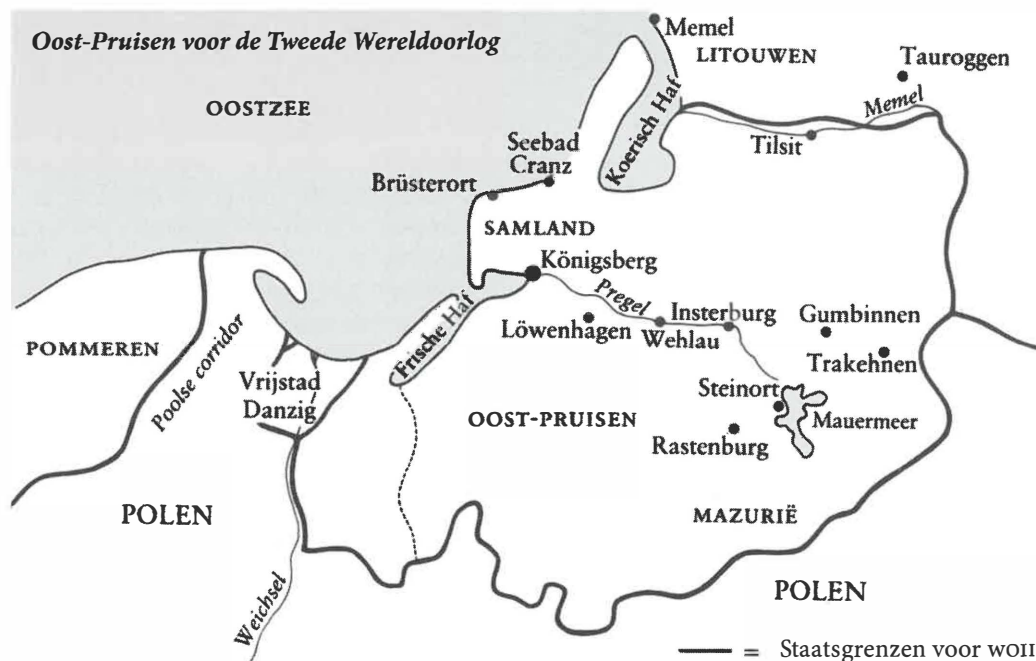

Van kroningsstad tot oorlogsbuit

De gravin

Königsberg, hoofdstad van het voormalige Oost-Pruisen, sinds 1701 stad waar de Hohenzollerns zich tot koning lieten kronen, is in Duitsland vrijwel uit de collectieve herinnering verdwenen, alle inspanningen van Marion, Gräfin Dönhoff ten spijt. In 1962 publiceerde zij *Namen die keiner mehr nennt*. Löwenhagen, waar de grafelijke familie in de plaatselijke kerk al sinds mensenheugenis een herenbank had, heet nu Komsomolsk.

Wie ruim een halve eeuw later de kerk van nabij beziet, zou kunnen denken dat het nog steeds 1945 is. Op een vermolmd balk die eens onderdeel uitmaakte van de torenspits heeft een ooievaarspaar zijn nest gebouwd. Onder de toren bevinden zich nog de gaten van de beschietingen.

Het kwam zoals het komen moest, luidde de nuchtere conclusie van de gravin. Al in de jaren dertig zeiden wij tegen elkaar bij kapitaalinvesteringen: *‘Die Russen werden sich freuen’*.

De gravin heeft jaren in Hamburg

gewoond. Ongetwijfeld handig voor een uitgever van het weekblad *Die Zeit*. Maar haar voorliefde voor het nabijgelegen Blankenese had ook een andere reden: het landschap daar lijkt sterk op dat uit haar kinderjaren, ook al is het strikt genomen een pover surrogaat. ‘Een kikvors hab ik er nog nooit gezien. Soms is het al het zomer voordat ik de eerste vlinder in de gaten krijg en ’s nachts hoor ik alleen het geluid van voorbijrijdende auto’s of het slaan van deuren, wanneer iemand in- of uitstapt. Het is een armzalige wereld’. Vandaar die liefdesverklaring aan de Oost-Pruisische wereld van haar kinder- en jeugdijaren waarin de natuur zich aan haar als een groots, symfonisch gedicht openbaarde. ‘De geluiden, die duizendvoudige geluiden die zich onuitwisbaar in ons geheugen hebben genesteld. Hoe veel verschillende geluiden hoorde je niet als je in de schemering voor het huis zat. De gierzwaluwen met hun hoge fluittoon scheerden in een ongelooflijk tempo om het slot, even later gaven de vleermuizen al zigzaggend een dansvoorstelling ten

beste, en vlak daarna klonk bij het invallen van de duisternis het geluid van een bosuil. Dikwijls wanneer het al heel laat in de avond was geworden, maakten we nog een wandeling naar de vijver waar honderden kikvorsen een fantastisch concert gaven – zo luid dat je je stem moest verheffen om je verstaanbaar te maken.

Het Oost-Pruisische landschap is als een sprookjesland, waarop zelfs de tijd geen vat heeft, peilloos diep in de herinnering verzonken. Wanneer ik aan de bossen en de meren van Oost-Pruisen denk, aan de uitgestrekte weidegronden en oude alleëen, dan ben ik ervan overtuigd dat zij nog even onvergankelijk mooi zijn als toen, toen zij ‘Heimat’ voor mij waren.’

Het verlies heeft zij inmiddels allang geaccepteerd: *‘Vielleicht ist dies der höchste Grad der Liebe, zu lieben, ohne zu besitzen’*.

DR. ROB DE RUIG IS HISTORICUS.

Van Königsberg tot Kaliningrad

In de twaalfde en dertiende eeuw werden vanuit het Duitse Rijk gebieden ten oosten van de Elbe, bewoond door Pruisen en Saamen, gekoloniseerd en gekerstend. De Duitse Orde verwierf tijdens

De eerste koningskroning in Königsberg van 18 januari 1701.

deze kruistochten een groot gebied langs de Oostzee. Aan de oever van de Pregel op een heuvel bouwden de ridders het kasteel Königsberg (1255), waaromheen zich een handelsstad ontwikkelde. Dit werd de zetel van de grootmeester van de Orde. In de vijftiende eeuw nam het gezag van de Duitse Orde af. Vanaf 1525 is er sprake van een hertogdom Pruisen. Door vererving komt dat in handen van de keurvorst van Brandenburg, die zetelde in Berlijn. In 1701 kreeg deze de titel 'koning' en ging zijn hele gebied Pruisen heten. In de loop van de achttiende eeuw breidden de koningen hun rijk uit naar het westen en sloten de oostelijke gebieden door middel van een aantal veldslagen aaneen ten koste van Polen. Königsberg, als belangrijkste stad in het oude stamgebied Pruisen, was de plaats waar de koning werd gekroond.

Van oudsher was Königsberg een handelsstad, met een ijsvrije haven aan de Oostzee en als lid van de Hanze met vele Hollanders over de vloer. Vanaf midden zestiende eeuw was er ook een universiteit. In het steeds groter wordende Pruisen is, mede door de vele handelscontacten en de wat grotere afstand van het centrum van de macht, Königsberg (de Hollandse naam) een centrum geworden van cultuur en Verlichting. Waar mensen verbleven als de filosoof Immanuel Kant, als Herder, Heinrich von Kleist en Hoffmann, en in de twintigste eeuw Käthe Kollwitz en Hannah Arendt. Na de Eerste Wereldoorlog bleef de stad en het gebied eromheen Duits, Oost-Pruisen. Tijdens de opmars van de Russen naar het westen in de Tweede Wereldoorlog werd het bezet en de stad bleef na 1945 in Russische handen onder de naam Kaliningrad, een van de ijsvrije Russische havens. Tot de val van de USSR was het gebied met zijn marinehaven zo goed als ontoegankelijk voor bezoekers uit het Westen.

Heimwehtourisme

Nog even was er in 2005 een flauwe opleving van de belangstelling voor de regio toen Poetin, Schröder en Chirac ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van de stad elkaar aan de monding van de Pregel ontmoetten. Van een ontspannen, laat staan feestelijke sfeer was echter geen sprake. Polen en Litouwen, beide lid van de Europese Unie, moesten kennelijk boeten voor het bedroevende isolement waarin de Russische enclave aan de Oostzee is komen te verkeren sinds de onafhankelijkheid van Litouwen. Zij bleken niet te zijn uitgenodigd. De viering van het jubileum was een zuiver Russische aangelegenheid, vond Poetin. 'Wie mijn gasten zijn, bepaal ik.'

Ooit, in het begin van de jaren negentig, had de gravin, uitgenodigd voor een conferentie over de toekomst van het

Oostzee-gebied de Russen met klem aanbevolen de regio nauw te laten samenwerken met de drie Baltische staten en daardoor voorwaarden te creëren voor aansluiting bij de Europese Unie. Schröder zal het ongewijfeld met haar eens zijn geweest.

Toch waagde hij het niet Poetin, met wie hem een 'Männerfreundschaft' verbond, tegen te spreken. Wat kon hij ertegenin brengen wanneer de leider van een wereldmacht in verval nog eens groots de overwinning op nazi-Duitsland in 1945 wilde vieren?

Waarom ook zou Poetin weigeren de veteranen uit de sovjettijd, behangen met medailles uit de Grote Vaderlandse Oorlog, terwille te zijn? Pjotr Tschagin, één van hen, had de medaille hem uitgeleend na de val van de vesting Königsberg altijd gekoesterd als een kostbaar kleinood.

Dat Königsberg, sinds 1946 Kaliningrad geheten, was bovendien voor een zeer groot gedeelte verwoest en in de sovjet-tijd is er geen enkele poging ondernomen de stad in de oude staat te herstellen. Zij die er vroeger hadden gewoond en in de jaren negentig weer een bezoek konden brengen, herkenden vrijwel niets meer.

Sommigen hadden, zoals een van hen met wellicht enige overdrijving schreef, zelfs het gevoel dat zij in Irkoetsk rondwandelden in plaats van in de stad van hun kinderjaren.

'Erschreckende Geschichtslosigkeit?'

Tschagin, en vele oudstrijders met hem, hadden aan die Heimwehtouristen uiteraard geen enkele boodschap. Wanneer hij al die Duitse achternamen te vaak hoorde, had hij het gevoel dat de oorlog nog steeds niet was afgelopen. Was het al niet pijnlijk

genoeg om in die geïsoleerde verarmde enclave, waar zelfs de vloot niet behoorlijk kan worden onderhouden, elke dag herinnerd te worden aan het feit dat de Sovjetunie in de Koude Oorlog aan het kortste eind had getrokken?

Zonder geld uit Duitsland zou de majestueuze Dom nog steeds een ruïne zijn. De inwoners van de enclave zien bovendien dat het levenspeil in de buurlanden Polen en Litouwen zich in opgaande lijn bevindt.

Hoe lang, aldus de retorische vraag van een bezoeker uit het Westen, wordt de onvrede verhuuld door een eindeloos bestuurlijk improvisatievermogen en een vlucht in alcohol en drugs van de bewoners?

Als men hen vraagt of zij in hun gebied geloven als een toekomstig Hongkong aan de Oostzee, luidt het antwoord steevast: 'Voor de volle honderd procent, mits de Chinezen zelf komen en zich hier blijvend vestigen'.

Alles bleef ook in 2005 bij het oude: de zoveelste officiële viering met die dwingende torpedoboot op het plein, als symbool van de eens zo trotse marine, diende om al die oudgedienden ervan te overtuigen dat de naam van de stad Kaliningrad was en bleef.

Was 1945, het jaar van de overwinning niet veel belangrijker dan dat 'Duitse' jaar 1255, het jaar waarin de ridders van de Duitse Orde op een heuvel aan de rivier de Pregel een burcht hadden opge-

richt en deze ter ere van hun aanvoerder, koning Ottokar van Bohemen, Königsberg hadden genoemd? Schröder hield zich in Kaliningrad dus opvallend stil. De oppositie in Duitsland interpreteerde dit zwijgen als uiting van 'erschreckende Geschichtslosigkeit'. Daar valt weinig tegen in te brengen, maar hij zou ongetwijfeld door zijn Russische gastheer van 'erschreckende Taktlosigkeit' zijn beschuldigd wanneer hij openlijk protest had aangetekend tegen de wijze waarop de gastheer de festiviteiten naar zijn hand zette.

Oorlogsbuit

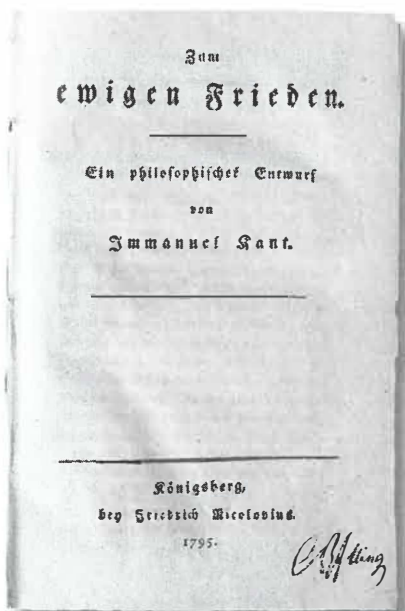
Het blijvendst resultaat van de herdenking van 750 jaar Königsberg is vermoedelijk het lijvige boek van Jurgen Manthey, *Königsberg, Geschichte einer Weltbürgerrepublik*. In deze cultuurhistorische studie van meer dan 700 pagina's, waarin ook een aantal biografische schetsen van befaamde kunstenaars en wetenschappers uit deze stad is opgenomen, heeft hij voor de dramatische finale slechts zeven pagina's gereserveerd. Dit is weinig, maar Manthey richt zich op de beschrijving van de uitzonderlijk liberale 'weltoffene' handelsstad uit vroeger tijd. Niet op Kaliningrad, oorlogsbuit, bevolkt door immigranten uit Oekraïne, Polen, Wit-Rusland en, naar in de jaren negentig bekend is geworden,

zelfs door Duitse weeskinderen die direkt na de oorlog met bijzondere kindertransporten naar de enclave werden vervoerd en zich in de tijd van glasnost en perestrojka hun leven vóór de russificering durfden herinneren.

Wat Manthey over de periode 1945-1950 meedeelt, is weliswaar in grote lijnen wel min of meer bekend, maar juist dat enkele detail, opgediept uit recent openbaar gemaakte sovjetrapporten van meer dan een halve eeuw geleden, doet iets van de verschrikking vermoeden. Die verschrikking en niets anders is mijns inziens de oorzaak van de collectieve verstarring toen de datum van de officiële herdenking naderde en de Russische centrale bank niets anders wist te verzinnen dan de uitgifte van een herdenkingsmunt met daarop de tekst '750 jaar Kaliningrad'.

Dan had de plaatselijke wodkafabrikant zich toch heel wat inventiever getoond toen hij belangstelling voor het Duitse verleden probeerde te stimuleren door het etiket te voorzien van een afbeelding van het standbeeld van keizer Wilhelm I en het befaamde koningsslot. Het standbeeld heeft de oorlog niet overleefd, het slot was weliswaar in 1945 een ruïne geworden, maar had, net zoals de Dom nu, wel degelijk kunnen worden geres-taureerd wanneer Leonid Breznev dit in 1968 niet voorgoed onmogelijk had gemaakt. De laatste restanten werden toen opgeblazen, overigens niet zonder protesten uit de bevolking die ongetwijfeld het ontstaan van een zoveelste barre vlakte vreesde. Breznev moest de officieren van het Rode Leger zelfs met degradatie dreigen wanneer zij niet ophielden tegen de 'sanering' oppositie te voeren.

Manthey zelf probeerde tijdens een van zijn bezoeken aan de stad door een verwijzing naar het verre zoveel 'onschuldiger' tsaristische verleden dat oorlogsverleden en de jaren daarna althans te benoemen. In zijn magnum opus besteedt hij aan dit intermezzo van slechts vier jaar tijdens de Zevenjarige oorlog van 1756-1763 naar verhouding veel aandacht. De stad, waar tot dan de sfeer soms wat protestants zwaar op de hand was geweest, onderging een ware verjongingskuur door de aanwezigheid van vele danslustige Russische officieren

Silhouet-afbeelding van Kant, eind achttiende eeuw.

die zelfs bedaalde matrones het hoofd op hol brachten.

‘Van heinde en verre kwamen de beste muzikanten naar de stad... Kort gezegd, bij ons kon je al wat nieuw en goed was met eigen ogen aanschouwen en met zekerheid kan worden gezegd dat de Pruisische inwoners sinds het begin van het koninkrijk in hun hoofdstad nooit zoveel pracht en praal hebben gezien als toen.’

Frederik II heeft het de inwoners van de stad nooit vergeven dat zij, uitgerekend op zijn verjaardag, de eed van trouw aflegden aan de Russische tsarina. Hij heeft de stad de rest van zijn leven dan ook gemedend.

‘Was het niet beter geweest’, vroeg Manthey zijn Russische vrienden en collega’s tijdens een ongedwongen samenzijn in restaurant De Twaalf Stoelen, ‘wanneer die vier jaar Russische heerschappij over Königsberg tot in lengte van jaren had voortgeduurd? Wat was de stad dan niet alles bespaard gebleven?’ ‘Wanneer ik al op instemming had gerekend’, vervolgde hij, ‘kwam ik bedrogen uit – misschien met het oog op de toestanden buiten ons etablissement, de bejaarde vrouwen op het trottoir met een bosje peterselie of vijf appels als handelswaar waarmee ze het hoofd boven water proberen te houden, en vlak om de hoek de villa’s van de Nieuwe Rijken achter hoge muren, bewaakt door lijfwachten met waakhonden.’

Uit Manthey’s magnum opus blijkt overduidelijk dat ook hij met de recente geschiedenis geen raad weet. Zijn Königsberg, door de Poolse corridor in 1919 van de rest van het rijk afgesneden en daardoor ook economisch zwaar getroffen, is voor hem feitelijk al in 1933 ter ziele gegaan.

Of preciezer geformuleerd, het ging ter ziele op die beruchte 20ste juli 1932, toen de Pruisische minister-president Otto Braun, uit Königsberg afkomstig, werd afgezet, de constitutie met behulp van noodverordeningen buiten werking werd gesteld en Braun zelf geen andere weg overbleef dan die van het strikt juridische protest waarvoor al die beschaafde, door Manthey vereeuwigde Königsbergers al sinds Immanuel Kant zo’n uitgesproken voorkeur hadden gehad.

Uiteraard veranderde dit werkelijk niets aan de situatie. Dus zetelden er sinds die 20ste juli 1932 twee Pruisische regeringen in Berlijn, concludeert Hagen Schulze in zijn standaardwerk *Die Weimarer Republik*: het Rijkskommissariaat op last van Von Papen dat de feitelijke macht bezat, en de wettige Pruisische regering die door het Staatsgerichtshof van Leipzig in het gelijk was gesteld en het recht aan haar zijde had. Een tragikomedie die tot het grote publiek destijds nauwelijks doordrong.

Hongerdood

De echte tragedie, gevolg van de ‘bruine vloedgolf’ die ook Königsberg niet had kunnen weerstaan, voltrok zich ruim twaalf jaar later. Diegenen die in de winter van 44/45 niet in staat waren geweest te vluchten, restte na de oorlog in het Russische gedeelte van Oost-Pruisen, sinds 1946 Kaliningrad Oblast geheten, de hongerdood.

Jürgen Manthey citeert uit een rapport van de militaire gouverneur van de regio, in april 1947 geschreven aan de minister van Binnenlandse Zaken. Er blijken dan nog ruim honderdduizend Duitsers in het gebied te wonen. Het merendeel is te zwak en te ziek om in het eigen levensonderhoud te voorzien.

De gouverneur maakt voor het hele gebied, dat ongeveer de omvang heeft van de drie noordelijke Nederlandse provincies, zelfs melding van een twaalf-tal gevallen van kannibalisme tijdens de hongervinter van 1947/1948.

‘De aanwezigheid van Duitsers in Russische huishoudingen als slechtbetaald of zelfs ongesalarieerd personeel draagt tot ontwikkeling van spionage bij’, vervolgde hij.

Uiteraard wist hij hoe populair een dergelijk spookbeeld in Moskou was.

‘Derhalve zie ik het als zinvol de vraag naar een georganiseerde evacuatie van de Duitsers naar de Sovjetzone in het oosten van Duitsland te stellen. Ik wacht op uw aanwijzingen.’

In oktober 1948 verlieten de laatste Duitsers het gebied.

Misschien, zo oppert Manthey, was dit schrijven van de gouverneur zelfs een door nobele motieven ingegeven poging om de Duitsers, die niets liever wilden dan vertrekken, te hulp te komen.

Wraak

Ook Lew Kopelew, uit de Oekraïne afkomstig, germanist en officier in het Rode Leger, wist al die eerste dag op Oost-Pruisische bodem in oktober 1944 dat ‘Polen en wij’ het gebied zouden behouden. ‘Nadat wij op de

Königsberg, het oude centrum.

De binnenhaven, eind negentiende eeuw.

landkaart precies de grensovergang hadden getraceerd', aldus Kopelew, 'commandeerde ik: Allemaal eruit voor een plaspauze! Wij vonden het bijzonder komisch van onszelf dat wij, naast elkaar staande aan de rand van de weg, op deze wijze onze intocht in dat vervloekte vijandelijke gebied celebrierden'.

Tijdens zijn 'Einmarsch in Ostpreussen' gaf hij uiting aan de algehele verbazing in zijn compagnie over de 'sprookjesachtige rijkdom' die zij in dit gebied met zijn fraaie boerenhoeves en stamboekvee aantroffen. Overal waar zij kwamen was het overigens doodstil. Het enige wat die stilte doorbrak was het geloei van goed doorvoede koeien die over de weg zwierven zonder dat er iemand was om ze voer te geven of te melken. Uiteraard gaf deze verbazing ook voedsel aan gevoelens van woede en wraakzucht bij boerenjongens, menigmaal zelf afkomstig uit gebieden die door de Duitse Wehrmacht waren geteisterd. 'Onze vrachtwagen', zo vervolgde Kopelew, 'knetterde over een Duitse rijksweg, omzoomd door bomen die op een regelmatige afstand van elkaar waren geplant. Onder de platgetreden sneeuw glansde glad asfalt. Na enkele minuten reden wij door een tunnel van vuur over een smalle bochtige dorpsstraat. Verstikkend heet was het en onheilspellend: sproeiende vonken-

regens, vliegende vuurzeeën.' 'Zijn er hier zware gevechten geweest?' vroeg Kopelew verbaasd aan een soldaat van een andere compagnie. 'Welnee, die zijn toch allemaal vertrokken, voordat wij kwamen, er is niet één burger gebleven.' 'Hebben zij dan mijnen gelegd en tot ontploffing gebracht?' 'Wie, de Duitsers? Welnee – Er waren toch helemaal geen mijnen, wij hebben de zaak zelf in brand gestoken.' 'Waarom dan?' 'Ach, weet ik veel. Gewoon, voor de lol.'

Deze aanvangsscène zou zich met telkens wisselende bezetting en op verschillende schaal duizendvoudig herhalen. Het draaiboek was onveranderlijk gericht op de bevrediging van één oerdrift: wraak.

Kopelews afschuw van de grootscheepse verwoestingen en moordpartijen die als 'medelijden met de vijand' werd geïnterpreteerd en die hij tenslotte met tien jaar dwangarbeid in een strafdorp zou moeten bekopen, richtte zich tegen die helse cyclus van wraak en weerwraak. Met de vijand behoeven we geen medelijden te hebben, vond Kopelew, maar met ons zelf wel. Zinloze vernielingen schaden ons, niet hen. Een medelijdend schouderophalen was het antwoord.

Overigens was ook hij geen heilige: zo trachtte hij een van zijn superieuren nog te verblijden met een gestolen jachtgeweer en enkele prenten van Albrecht Dürer.

Een ingehouden lofzang

In het weinig beproefde genre van de stadsgeschiedenis heeft Manthey een bijzondere prestatie geleverd. 'Fürstenlob' kent een rijke traditie, 'Bürgerlob', overtuigend verwoord, heeft bijna curiositeitswaarde in de Duitse historiografie. Hij is duidelijk verliefd op Königsberg en heeft voor de stad en haar bewoners die bij menige gelegenheid burgerzin hebben getoond een monument van woorden opgericht. Zijn bijzondere voorliefde geldt diegenen die door 'Selbst-und lautdenken' voor onrust hebben gezorgd. Zij waren in Königsberg talrijker dan elders in Brandenburg-Pruisen.

Wanneer Engeland in de negentiende eeuw 'the workshop of the world' genoemd werd, dan was Königsberg in de eerste helft van die eeuw de 'workshop Deutschlands', waarin gewerkt werd aan het maatschappelijk en politiek bestel waarin wij vandaag nog leven, aldus Manthey.

Zijn toon is doorgaans nuchter en zakelijk. Wat hij wil is eerherstel. Toch kan hij soms zijn boosheid moeilijk bedwingen. Zoals elke minnaar immers heeft hij een scherp oog (en oor!) voor alles wat het object van zijn genegenheid bedreigt. Niemand heeft de donderwolken die de naderende storm aankondigen eerder in de gaten dan hij.

De scheldkanonnades waarmee koning Friedrich Wilhelm IV in de jaren veertig van de negentiende eeuw tekeer ging tegen de liberalen uit de stad beloofden weinig goeds voor de toekomst. De vorst had met name zijn besneden liberale tegenstanders graag persoonlijk opgeknoopt en daarmee de hele 'Clique, die mit Franzosensinn und Franzosenmitteln wirkt'.

Die gesloten racistische waanwereld, doorgaans toch geassocieerd met de vroege twintigste eeuw, tref je kennelijk tot in de kleinste bijzonderheden al aan in de koortsige 'Verleumdungsdelirien' van de man die als 'Romantiker auf dem Thron' te boek staat: een wel heel misleidende benaming.

Jürgen Manthey

Königsberg

Geschichte einer Weltbürgerrepublik / Hanser

Jürgen Manthey, *Königsberg – Geschichte einer Weltbürgerrepublik* (Carl Hanser Verlag: München/Wien 2005) 736 blz.

De citaten van Lew Kopelew stammen uit *Aufbewahren für alle Zeit!* (Deutscher Taschenbuch Verlag: München 1976). Dit boek is niet meer leverbaar, maar zal in 2006 worden herdrukt.

Weltbürgerrepublik

Veel aandacht besteedt Manthey aan de achttiende en negentiende eeuw. In deze periode is de stad het dichtst bij het ideaal van Weltbürgerrepublik gekomen met zijn bevolking van geleerden, kooplieden en aristocraten uit het Baltische gebied, die 's winters in hun stadspaleizen vertoefden.

Levendig intellectueel verkeer sloot nadrukkelijk vrouwen niet uit. Theodor von Hippel (1741-1796), lange tijd burgemeester, toonde zich in zijn *Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber* een uiterst radikaal, principieel voorstander van haar emancipatie die hij in de eerste plaats als een politieke emancipatie zag. Vrouwen zijn, zoals hij het formuleerde, 'bürgerfähig', evenzeer als mannen in staat hun rechten en plichten als burger te vervullen en, tot dan toe, uitsluitend door een onzalige, rigide taakverdeling veroordeeld tot het huishouden. 'Wanneer zal vrije keuze van beroepsuitoefening niet langer het koninklijk voorrecht van mannen zijn? Wanneer

zullen vrouwen het mensenrecht deelachtig worden zelf 'mit Lust und Liebe' hun rol in de maatschappij te spelen? Heeft God bij de andere sexe een fout gemaakt? Of zijn het de mannen die tegen de wil van de Schepper in jegens hen grof onrecht begaan?'

Ongetwijfeld verwoordde Von Hippel met een dergelijk pamflet niet de communis opinio van de mannelijke bevolking van Königsberg, maar niemand zag in de man een wereldvreemde zonderling. Verzot op het intellectuele debat als hij was, heeft hij ongetwijfeld anderen beïnvloed en doen twijfelen aan vanzelfsprekende waarheden.

Dochters uit de gegoede burgerij als Fanny Lewald (1811-1889), later als schrijfster bekend geworden, werden aangespoord vragen te stellen wanneer zij iets niet begrepen.

'Wanneer een wagen ons passeerde vol met vaten of kisten, vroeg mijn vader kort en zakelijk naar de inhoud. Wisten wij het niet, dan kregen wij te horen: zulke kisten heb je al bij de specerijhandelaraar gezien. Er zitten rozijnen in! Die balen, daar zit katoen in. Waarom vraag je het niet als je het niet weet? Je moet je ogen wijd open houden en je bij alles afvragen wat het is!'

Het is dan ook niet verwonderlijk dat zijn dochter zich, eenmaal volwassen geworden, begon te verzetten tegen het voor haar gearrangeerde huwelijk en tenslotte voor een leven als zelfstandig publiciste koos.

In Königsberg, aldus Manthey, bezaten de joden sinds 1810 het volledige burgerrecht. Het stadsbestuur drukte hun op het hart dat het hier niet alleen om een recht ging: het was ook een plicht zich met het wel en wee van de stad bezig te houden.

In het hoofdstuk gewijd aan de joodse minderheid in Königsberg blijkt echter uit niets dat het er hier later zachtzinniger aan toe is gegaan dan elders. In 1933 behaalden de nationaal-socialisten 54% van de stemmen bij de verkiezingen voor de gemeenteraad. Het voormalige joodse weeshuis tegenover de gerestaureerde Dom dat als één van de zeer weinige oude gebouwen nog intact is, werd tijdens de Kristallnacht ontruimd. In de Deutschland-Berichte van de SPD in ballingschap uit 1939 wordt dit uitvoerig

beschreven. De kinderen werden 's nachts uit bed gehaald en waren bij de brandende synagoge gaan staan om zich tegen de ergste kou te beschutten.

Een uniek karakter

In Königsberg heeft Manthey de voorwaarden ontdekt voor een ontwikkeling, die de geest van oppositie die er van oudsher heerste sterk heeft gestimuleerd. Ook al was de in 1544 opgerichte universiteit, de Albertina, vooral bedoeld voor de opleiding tot predikant of bestuursambtenaar, garantie voor levenslange onderdanigheid betekende dit geenszins. Bovendien was het 'Bildungsbürgertum' in de stad méér dan elders verbonden met dat 'Besitzbürgertum' van welvarende kooplieden en industriëlen waarvan de vader van Fanny Lewald zo'n zelfverzekerde vertegenwoordiger was.

Voor de militaire aspiraties van de adel was men met recht zeer bevreesd. Al in de tijd van de Duitse Orde (dus voor 1523, het jaar waarin het gebied van de Orde werd geseculariseerd tot een Luthers hertogdom) was het de ridders streng verboden in volle wapenrusting de stad te betreden.

In Mantheys woorden: in de steden was allang praktijk wat op het platteland, gedomineerd door 'Gutsbesitzer', vooral nog lastige, ingewikkelde theorie was: de vraag naar het recht. Daar ging het de stedelingen om.

Voor de tegenstanders waren die stadsbewoners ongetwijfeld querulanten, maar juist die querulanten hebben aan de basis van onze moderne rechtsstaat gestaan. Tussen adel en landsheer enerzijds, die in het begin van de zeventiende eeuw bij de boerenbevolking de duimschroeven flink aandraaiden, en het stadsbestuur anderzijds ging het hard tegen hard.

Geen enkele stad in de regio waagde het zo'n toon aan te slaan als dat ver gelegen Königsberg.

'Het is Uw eigen schuld, dat de boeren de bescherming van de stad zoeken wanneer U hen als wilde beesten blijft behandelen', aldus de schrijver van een stedelijk memorandum uit het begin van de zeventiende eeuw.

Hij herinnerde vorst en adel zelfs aan de farao's die ook niet hadden kunnen verhinderen dat de kinderen Israëls de uittocht hadden gewaagd.

Schilderij van een hoekje in de Wallenrodt-bibliotheek (1930).

Er is één opvallende omissie, die, gelet op het cultuurhistorisch karakter van het boek zonder meer opvallend kan worden genoemd.

Na 1989 zijn tal van wetenschappers op 'Spurensuche' gegaan in wat wel de Pools-Russisch-Litouwse driehoek wordt genoemd.

Tot dan toe verloren gewaande schatten uit bibliotheken en privé-collecties zijn daarbij opgedoken. Grote delen van de collectie van Königsbergs voormalige muziekbibliotheek, sinds een particuliere schenking uit 1870 van meer dan 50.000 delen één van de vermaardste van Europa, bevinden zich nu in Vilnius.

Een andere privécollectie, de zogenaamde Wallenrodtbibliotheek, blijkt ook aan de vuurzee te zijn ontkomen: de boeken, voor transport naar het veiliger Westen keurig in dozen verpakt, waren de overwinnaars in handen gevallen: duizenden en duizenden academische strijdschriften, bruiloftsdichten, lijkredes, etcetera zijn nu te raadplegen in de universiteitsbibliotheek van Leningrad.

'Niet alleen hardvochtig bent U, maar ook nog dom, klonk het zelfbewust van uit de stad... Dat helse gif van horigheid is verontwoordelijk voor de leegloop op het platteland. Wij hebben wel wat beters te doen dan weggelopen boerenknechten bij hun meesters afleveren.'

In de jaren zestig en zeventig van de zeventiende eeuw heeft de Grote Keurvorst met militair geweld toch de zelfstandigheid van de stad kunnen breken. De herinnering aan die door militair despotisme teloorgegangene vrijheid was echter gedurende de gehele acht-

tiende en negentiende eeuw springlevend en vormde de basis van een breed gedragen intellectuele oppositie die weliswaar over weinig meer beschikte dan de pen, maar die niet naliet in woord en geschrift de gezagsuitoefening van de Hohenzollern te bekritisieren en openlijk voorstellen te formuleren om hun macht te beperken.

Veelvuldig gepubliceerde lofzangen op de koophandel, en dan vooral op de Hollanders, die in de stad een bekende verschijning waren, dienden zo een uitgesproken politiek doel.

De burger, zo hield Johann Georg Hamann (1730-1788) zijn stadgenoten voor, was er veel eerder dan de leenman. Als je het 'Gemeinwesen' stimuleert, vergroot je daardoor zowel de algehele welvaart als de mobiliteit tussen de standen. Uiteraard volgde ook nu weer een verwijzing naar de Hollanders en de Engelsen, die dit beter dan wie ook hebben begrepen en door middel van de koophandel op vreedzame wijze de wereld beheersen in plaats van met 'ouderwetse' militaire middelen anderen in het ongeluk storten.

Een gelukkige constellatie

Dit is de grondtoon van Manthey's epos, eindeloos gevarieerd, gevoed door een gevoel van spijt en teleurstelling over wat mogelijk zou zijn geweest en toch is afgebroken. Op vergelijkbare wijze heeft Elisabeth von Thadden in het weekblad *Die Zeit* van 2 februari 2006 de honderdste verjaardag van Dietrich Bonhoeffer gecomemoreerd. Niet alleen de man wilde zij portretteren, maar ook zijn omgeving, dat veelgesmade 'Bildungsbürgertum' dat op het kritieke moment tekort schoot. Zo laat zij een groepsportret ontstaan van met elkaar bevriende Königsberger families als Harnack, Delbrück, Dohnanyi en Bonhoeffer.

Ontegenzeggelijk valt er wat licht in de duisternis, dat doet denken aan het licht dat ook uit deze stadsgeschiedenis opgloeit, maar bescheidenheid is geboden. De uitkomst werd immers door anderen bepaald: 'Das zerbricht mir das Herz', laat Manthey zich eenmaal ontvallen en toont hiermee zijn ware aard van teleurgestelde minnaar. Doorgaans is hij nuchterder. Hij weet dat hij het objekt van zijn genegenheid niet 'überfordern' mag.

Dat geldt voor hem evenzeer als voor Von Thadden. Deze laatste schrijft haast verontschuldiging over de leden van dat groepsportret van met elkaar verwante families: zij laten een mogelijkheid zien, meer niet. Zij hebben geen pasklaar programma voor politieke ongehoorzaamheid nagelaten. Individualisten waren zij, ze wilden niet worden nagebootst, laat staan vereerd. Een gelukkige constellatie vormden zij, niet meer en niet minder.